

В. ГЕЄЦЬ,
академік НАН України, академік РАН,
А. ГРИЦЕНКО,
член-кореспондент НАН України

ЕКОНОМІКА ТА СУСПІЛЬСТВО: НЕПІЗНАНІ ГРАНІ ВЗАЄМОВПЛИВУ (РОЗДУМИ НАД ПРОЧИТАНИМ)

У контексті обговорення проблем, порушених у книзі, що вийшла у Росії та присвячена вивченню взаємовпливу економіки і суспільного середовища, розкрито ряд актуальних аспектів економічного і суспільного розвитку України: співвідношення наукових досліджень і політики, внутрішніх і зовнішніх факторів кризових явищ; адекватність економічної політики реальним економічним процесам; необхідність формування іншого стилю життя, інших споживчих орієнтацій, суспільних норм і пріоритетів; важливість об'єднання у розв'язанні цих питань зусиль науки, ідеології, релігії та культури. Розглянуто проблеми співвідношення демократії та соціально-економічного прогресу, переходу на інноваційний шлях розвитку, об'єднання зусиль держави і громадян для цілеспрямованого формування еліти українського суспільства.

Визначальним рефреном сучасності є глобалізація. З нею пов'язуються подальші перспективи розвитку суспільства, глибокі кризи і суперечності. Вона — фактор великих досягнень і катастрофічних падінь. У глобалізації кожне одиничне прагне перетворитися на всезагальне, а всезагальне — втілитись у кожному одиничному. Економічний імперіалізм виступає однією з форм прояву глобалізаційних процесів. Економічні підходи починають застосовуватися до всіх сфер суспільного життя, до політики, сім'ї, шлюбу і навіть кохання, що не розв'язує, а поглиблює існуючі суперечності, доводячи їх іноді до криз найрізноманітнішого характеру. Але економісти — не єдині імперіалісти. Існує інституціональний імперіалізм, коли усі суспільні явища і процеси починають трактуватися з точки зору інституціональних підходів.

Про математичний імперіалізм говорити не прийнято, хоча він реально існує. І навіть Нобелівські лауреати говорять про засилля математики в економічній науці, через яке втрачається сама сутність економічних процесів. Англійські економісти навіть скаржилися на це королеві. Одні імперіалісти скаржаться на імперіалізм інших. Фізика теж розширює своє поле. Еконофізика стала досить широким науковим напрямом, у рамках якого виходять наукові праці, проводяться міжнародні конференції тощо.

Усе сказане свідчить про зростання взаємовпливу різних структур суспільства. Основоположна роль у цьому процесі належить взаємодії економіки, на якій ґрунтується усе матеріальне життя суспільства, та її суспільного середовища. Тут криється багато невідомого, непізнаного, небезпечного і перспективного. Тому поява вели-

кої дослідницької праці відомих і авторитетних авторів¹, яка вивчає неекономічні грані економіки, викликає глибокий суспільний і читацький інтерес.

Це вже друга книга, яка подає результати міждисциплінарного проекту “Економіка і суспільне середовище: неусвідомлений взаємовплив”. У ній автори роблять акцент на духовно-моральному боці життя суспільства, на суспільно-політичному устрої, інтелектуальному, науково-технічному і демографічному потенціалі Росії, на ролі еліти у суспільному розвитку. І хоча автори позначають свій твір як наукові та публіцистичні замітки, насправді кожна стаття одночасно є і глибокою дослідницькою працею, і публіцистичним твором, тобто має науково-публіцистичний характер. При цьому публіцистику і науку не розведено по різних частинах, вони служать єдиній меті спільного з читачем пошуку істини. Незважаючи на те, що в анотації розділи криги називаються статтями авторів, це не збірник статей, а по суті монографічне дослідження, яке вивчає один і той самий предмет з різних боків і позицій. Саме цим і визначається своєрідний “синергетичний” ефект від книги.

Кожний заінтересований читач може знайти у ній свій аспект і визначити власне бачення авторських підходів. Тут ми не ставимо завдання дати розгорнутий аналіз відстоюваних у праці наукових положень. Завдання в тому, щоб виділити деякі важливі проблеми, що становлять інтерес для українського суспільства, і винести певні уроки з їх обговорення. Тим більше це становить інтерес у контексті академічних досліджень, які ведуться в Україні, в тому числі авторами даної статті².

Перший урок полягає уже в самому факті підготовки і виходу такої книги. Відомі вчені та громадські діячі об’єднали зусилля для того, щоб змалювати об’єктивну, справедливу картину сучасного суспільства і обговорити, накреслити виходи з ситуації, що склалася. Сучасне суспільство базується на економіці, але не зводиться до неї. Навпаки, сама економіка зазнає впливу неекономічних факторів, без урахування яких не можна зрозуміти і саму економіку. Це принципово важливе положення не завжди враховується економістами, що, у свою чергу, породжує безліч колізій, пов’язаних з не адекватними суспільству економічними рекомендаціями. Об’єднання зусиль не тільки економістів, але й спеціалістів у різних сферах суспільного життя відкриває можливості для подолання професійної занепокоєності та утвердження більш широкого і всебічного погляду на соціально-економічні процеси. Сам по собі цей факт є кроком у напрямі консолідації суспільства, що роздирається суперечностями.

Тут є дуже тонкі, але принципово важливі грані, що відрізняють науковий підхід від політичного та інших. Політик аналізує ситуацію з певних політичних позицій – партії, класу, соціальної групи. А вчений проводить дослідження з точки зору об’єктивної істини, адекватного відображення об’єктивної реальності. Його завдання і його боротьба за майбутнє суспільства полягають у з’ясуванні та доведенні до свідомості громадян реального стану справ. Тільки-но вчений для

¹ Див.: Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние. Научные и публицистические заметки обществоведов (Рук. междисциплинарного проекта и науч. ред. О. Т. Богомолов; зам. рук. междисциплинарного проекта Б. Н. Кузик). М., Институт экономических стратегий, 2010, 800 с.

² Див.: Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. К., НАН України; Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2009, 864 с.; Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований (Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко). Х., “Форт”, 2008, 928 с.

досягнення своїх цілей починає використовувати засоби, відмінні від власне наукових, то неминуче стає політиком, і його позиція об'єктивно, незалежно від нього, перетворюється на політичну.

Тим часом позиції політика, релігійного діяча, борця за права людини та ін., які вони відкрито займають, є необхідними моментами відображення реальності, без урахування яких неможливо пізнати наукову істину. Інакше кажучи, складність завдання у тому, щоб, з одного боку, завжди залишатись у рамках професійного підходу, з іншого – у результаті інтеграції цих підходів дістати найбільш повне, всебічне і конкретне уявлення про дійсність. Це власне завдання науки і вчених. В аналізованій книзі авторам у цілому вдалося розв'язати це досить складне завдання.

В Україні теж робляться спроби активного власне наукового (не політичного) консолідованого впливу на владу і суспільство. До них, зокрема, можна віднести підготовку Національної доповіді в НАН України³. Проте, як буває у таких випадках у Росії та в Україні, вона, хоча й здобула позитивну оцінку влади та громадськості, все ж не була імплементована у політичну та державну діяльність.

Це не випадково. Політична влада Росії та України не була об'єктивно заінтересована у наукових підходах. Точніше кажучи, її інтереси не збігалися з інтересами розвитку суспільства як цілого. Такий збіг інтересів об'єктивно забезпечується тільки формуванням середнього класу, який би становив більшість суспільства. Доки цього немає, не може бути і вкорінені демократії, держави, яка б реалізувала суспільні інтереси, еліти, яка б представляла інтереси усього народу. Зате є боротьба кланово-олігархічних груп за часткову приватизацію державної машини як інструменту забезпечення своїх інтересів, періодичні переділи власності, засилля корупції, авторитарні тенденції та інші атрибути перехідного, слабо структурованого суспільства.

Завдання науки в таких умовах – відстоювати власне наукові підходи, хоча вони і не затребувані, і не профінансовані належним чином, і зазнають критики за відрив від життя і практики (яка являє собою, насамперед, практику панівних економічних і політичних сил). Все ж навіть вузькі (достатньо поглянути на тиражі наукових видань) “струмочки” наукового знання, що зв'язують суспільну науку і суспільство, є абсолютно необхідною умовою його одужання. Без них одужання суспільства стає неможливим, хоча їх існування – всього лише одна з багатьох принципово важливих умов вирішення цього завдання.

Таким чином, перший урок полягає в усвідомленні важливості та абсолютної історичної необхідності розвитку наукових підходів до вивчення суспільства економістами та іншими суспільствознавцями, незважаючи на недостатню їх затребуваність, спроби поставити їх на політичну службу молодому, нецивілізованому і гранично нахабному капіталові, який сприймає наукову критику як підрив своїх устоїв, а тому намагається задушити її на корені разом з її носіями і не гребує при цьому ніякими засобами (включаючи поєднання “кістлявої руки голоду” і рятівних подачок добродетності).

А скільки сьогодні у нас “вчених” із ступенем, які ніколи наукою не займалися, наукових книг не читали, у бібліотеках не працювали і щиро не розуміють, як можна працювати над дисертацією у 150 сторінок тексту 3 і більше років, але

³ Див.: Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь (за заг. ред. В. М. Гейця та ін.). К., 2010.

вже приходять до керівництва науковими колективами із своїми уявленнями про науку і “своїми” кадрами. Якщо ці тенденції переважатимуть, то ніякого майбутнього у нашої держави не буде. Адже ніхто Україні не гарантував і не міг гарантувати процвітання у майбутньому. З ще більшою імовірністю вона може перетворитися на суспільство, що стагнуватиме і розкладатиметься, звідки усе більш-менш цивілізоване тікатиме і куди все нецивілізоване “зливатиметься”.

Автори розглядуваної книги виходять з необхідності “розібратись у причинах затяжної кризи, яку переживає країна, і знайти шляхи оздоровлення нашого життя. Біди, які переживає суспільство, нині посилені глобальною економічною кризою. Але їх коріння слід шукати не стільки зовні, скільки всередині Росії. Країна протягом майже двох десятиріч реформується за західними неоліберальними лекалами, які, як показав досвід, не підійшли до умов Росії. Та й самі ці лекала виявилися вчорашнім днем ідеологічної моди” (с. 5). Це важлива методологічна настанова, яка, проте, має бути конкретизована. Щодо України, то висновки буде зроблено на основі власних досліджень авторів даної статті, проведених в Україні.

Причини кризових явищ дійсно треба шукати всередині країни, але сама вона повинна розглядатись як елемент світової, європейської та інших систем. Без цього не можна зрозуміти і внутрішніх причин, що легко продемонструвати на прикладі України. Фінансова криза 1998 р. в Україні була підготовлена створенням піраміди державних позик. Така піраміда неминуче обвалилася б трохи пізніше. Азіатська і російська фінансові кризи тільки прискорили цей процес. Але на них усе було списано. В Україні досі панує думка, що криза 1998 р. прийшла до нас з Азії та Росії, тоді як вона була породжена в Україні, а зовнішні фактори слугували лише її пусковим механізмом.

Те ж саме можна сказати і про кризу 2009 р. в Україні. Величезні зовнішні запозичення під споживче кредитування в іноземній валюті на купівлю імпортової продукції, зумовлений цим ревальваційний тиск на гривню при досить високих темпах інфляції створили розрив між реальними основами стабільності національної грошової одиниці та її формальною динамікою, що неминуче закінчилося кризою. Її зовнішнім пусковим механізмом стало істотне скорочення експорту внаслідок кризових явищ у світовій економіці, яке призвело до утворення дефіциту платіжного балансу, девальвації гривні та банківської кризи.

Що події розвиватимуться саме так, для спеціалістів не стало секретом. Перед кризою 1998 р. з Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності Президенту України було направлено матеріали з аналізом ситуації та висновком про можливу кризу. Але реакції не було. Перед кризою 2009 р. про можливий розвиток ситуації попереджали записки Інституту економіки та прогнозування НАН України, адресовані органам влади, а також виступи на засіданнях Ради НБУ, очолюваної на той час академіком В. М. Гейцем. Але реакції органів влади на це теж не було.

Розглядаючи співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов у сучасному глобалізованому світі, можна говорити про виникнення їх рефлексивності, взаємовідвічання та взаємопокладеності. Власне, самі категорії внутрішніх і зовнішніх умов стають такими, що не цілком адекватно відображають ситуацію. Зовнішні умови перетворюються на внутрішні фактори економічного розвитку.

Україна набула деформованої галузевої структури економіки, в якій визначальне місце займають металургійна і хімічна промисловість, які працюють на

зовнішній ринок і забезпечують значну частину валютних надходжень, з огляду на те, що у період ринкової трансформації продукція цих галузей була конкурентоспроможною на зовнішніх ринках. Внутрішня структура національної економіки є залежною від структури зовнішніх ринків. Виникла ситуація, коли — у зв'язку з поєднанням інверсійного характеру ринкової трансформації та глобалізації — Україна пристосувалася до зовнішніх ринків як сировинний придаток, не розвинувши свій внутрішній ринок. У цьому у класичний спосіб проявилася дія ліберальної стратегії та законів ринку. І в рамках такої стратегії Україні більше нічого не світить. Якщо є бажання досягти чогось іншого (розвивати внутрішній ринок, переходити на інвестиційно-інноваційний тип розвитку, поліпшувати структуру економіки), то необхідно підключати силу держави, промислову політику, грошово-кредитні та бюджетні підйоми. Ці питання займають в аналізованій книзі заслужено важливе місце.

“Економічна роль держави, — пишуть автори, — є однією з центральних у розглядуваній тематиці. Повинна вона максимально поступитися місцем перед приватним бізнесом і проводити політику “дерегулювання” або, навпаки, вдосконалювати свої керуючі функції, щоб виправляти провали ринку, забезпечувати соціальну справедливість і гармонію інтересів різних верств суспільства?” (с. 7).

Таким чином, ще один урок полягає в тому, щоб не намагались усе звалити на зовнішні умови (світову кризу, підступи ворогів, недружні дії інших країн тощо), а шукати внутрішні причини ситуації, що склалась, але у тісній взаємодії з цими зовнішніми умовами, які через рефлексивний характер зв'язків перетворюються на внутрішні фактори соціально-економічної динаміки.

Стратегічна відповідь на сучасні проблеми — це перехід до нової моделі розвитку суспільства та його економіки. “Автори книги вважають, що вихід з російської кризи не зводиться до усунення виявлених перебоїв у функціонуванні фінансово-кредитної та виробничих систем, зняття гостроти соціальних проблем. Поточні заходи не розв'яжуть існуючих проблем, якщо не виробити нову ідеологію та стратегію перевлаштування суспільства, не озброїти людей розумінням кінцевих цілей перетворення і якщо самі цілі не породжуватимуть піднесення народного духу та енергії. Реформи, що вимагають рік у рік жертв з боку основної маси населення, викликають розчарування і апатію. На думку авторів книги, успіх реформування і його народна підтримка гарантовані тоді, коли воно крок за кроком підвищує рівень життя населення, неухильно розширює його платоспроможний попит і, як наслідок, ринок для промисловості та сільського господарства. При цьому на базі зростання виробництва посилюється соціальна спрямованість політики держави” (с. 6–7).

З такою стратегічною настановою не можна не погодитись. І це — ще один важливий для України висновок з книги. Звичайно, скептики можуть сказати: “Хто ж не хоче, щоб реформи поліпшували життя народу?”. Але, подібно до того, як необхідними є болючі операції, що передують хорошему самопочуттю людини, яка захворіла, так необхідними є і болючі реформи для видужання суспільства. Проте цей старий аргумент не є вагомим. Як і всяка аналогія, він ґрунтується на формальній схожості, за якою можуть приховуватись як істотна схожість, так і істотна відмінність. У країні, де значна частина населення не може задовольнити свої нормальні потреби, а дуже багато сімей не можуть навіть нормально харчуватися, вирішення проблем шляхом “затягування пасків” у широких народних мас є не тільки аморальним, але й економічно неефективним і безперспективним. Ці

рекомендації якраз і ґрунтуються на неоліберальних і монетаристських підходах. Аналіз реальних відтворювальних процесів дає інші рецепти, що забезпечують збалансований розвиток економіки і зростання реального добробуту населення. Щоб переконатись у цьому, достатньо поглянути на більш як 30-річний досвід розвитку Китаю – це уже не тільки теорія, але й практика, і не декількох років, а декількох десятиріч. У книзі досвід Китаю також залучається до аналізу.

Аналізуючи уроки глобальної та російської криз, академік О. Т. Богомолів називає ряд проблем російської економіки. “Серед них: болюча інфляція, девальвація рубля, нерозвинутість внутрішнього кредитного ринку, вузькість споживчого та інвестиційного попиту, безпрецедентний вплив за кордон умів і капіталів, масштабна корупція, деградація багатьох життєво важливих галузей, включаючи сільське господарство, явне і приховане безробіття, падіння рівня життя і злидні значної частини населення, занепад звичаїв, жахливе соціальне розшарування, скорочення рік у рік населення. Переваги економічної глобалізації переоцінювались, а її ризики та загрози недооцінювались” (с. 11). Якби не згадування у наведеній цитаті російської грошової одиниці – рубля, то усе це повною мірою можна віднести і до економіки України.

Відповідаючи на запитання про назріваючі зміни в неекономічних сферах суспільного життя та їх відображення у політичній думці, академік О. Т. Богомолів пише про вирішальне значення для майбутнього благополуччя людей при множенні людського капіталу. “Іншими словами, знань, умінь, здоров’я, загальної та поведінкової культури членів суспільства у кожній країні. Не менш важливо зміцнювати довіру людей до влади, їх упевненість у справедливості та життєздатності суспільного устрою, забезпечувати згуртованість суспільства, нарешті, сприяти активній громадянській і патріотичній позиції громадян. Інакше кажучи, нарощувати і соціальний капітал у країнах світу” (с. 11–12).

Сьогодні необхідність у серйозному перегляді економічної теорії визнається багатьма сучасними економістами. У книзі наведено висловлювання з цієї проблеми такого відомого журналу, як “The Economist”, лауреатів Нобелівської премії у галузі економіки Дж. Стігліца, П. Кругмана. П. Кругман, наприклад, писав, що “за останні 30 років макроекономіка була в кращому випадку вражаюче некорисною, а в гіршому просто шкідливою” (с. 13). Нещодавно, уже після виходу розглядуваної книги, стало відомо, що студенти Гарвардського університету відмовилися слухати лекції з мікроекономіки, вважаючи, що цей курс є далеким від реальних проблем економічного життя і сприяє зростанню економічної нерівності в Америці⁴.

На думку академіка О. Т. Богомоліва, переоцінка ультраліберальних рецептів є одним з найважливіших висновків, який допоможе подолати труднощі кризового періоду (с. 14). Така позиція дедалі більше утверджується у міжнародних документах, у підходах політичних лідерів розвинутих країн. У світовому співтоваристві вже починають “роботу над помилками”. У книзі висловлено припущення, що США, врешті-решт, вважатимуть за краще обмежитися частковим коригуванням існуючої системи, тоді як європейці та Китай продовжать пошук нової парадигми постіндустріального розвитку.

Важливим є зроблений у книзі акцент на значенні науки для розв’язання сучасних проблем і подальшого розвитку суспільства. У США антикризові програми

⁴ Див.: Harvard Political Review. Harvard, November 2, 2011 (<http://hpronline.org/harvard/an-open-letter-to-greg-mankiw>).

будують у такий спосіб, щоб вирішення сьгоднішніх проблем поєднувалося з одержанням великих ефектів у майбутньому. “Ми дамо людям роботу на будівництві шкіл, лабораторій, бібліотек, – говорив Президент США Б. Обама, – щоб наші діти могли конкурувати з будь-яким працівником у світі”. “Сьгодні наука більше, ніж будь-коли раніше, потрібна для нашого добробуту, нашої безпеки, нашого здоров’я, збереження нашого навколишнього середовища і нашої якості життя”, – це теж слова Б. Обами. Президент Франції Н. Саркозі заявив про намір направити на фінансування освіти і науки 35 млрд. євро за рахунок позик у приватного бізнесу, мотивуючи це необхідністю виведення Франції, її молодого покоління на найвищий світовий рівень знань і конкурентоспроможності (с. 17–18).

У цьому зв’язку автори книги критикують російський уряд за недостатню увагу до окреслених питань. Проте в Україні ситуація є ще гіршою. І якщо не буде усвідомлено необхідність у принципово інших підходах до вирішення цих проблем, то наша держава втратить усіляку перспективу входження до кола успішних країн.

У книзі піддано критиці показник ВВП як такий, який не відображає багатьох аспектів життя суспільства, що було підтверджено комісією економістів на чолі з Нобелівським лауреатом Дж. Стігліцом. Показано слабкість сучасної соціальної та політичної думки, яка не має достатньої здатності охопити узагальнюючим поглядом нові тенденції та реалії суспільного життя, оцінити їх зміст, напрями і можливі наслідки, а особливо – запропонувати адекватну політику. Немає чіткої відповіді на запитання про те, яка модель суспільного устрою визріває на змуну капіталізму (с. 19–20).

Автори книги виходять з того, що наукова думка повинна озброїти політичну і господарську практику адекватними показниками та індикаторами оцінки духовного і фізичного здоров’я суспільства, ефективності функціонування державного управління, якості та професіоналізму управлінців. Потребують доповнення або перетворення показник ВВП, індикатори стану і розвитку реального сектора економіки, інфляції, прожиткового мінімуму та ін. Глибокого теоретичного аналізу очікують істотні зміни у системі міжнародних відносин (с. 20–21).

На наш погляд, варто також звернути особливу увагу на відрив функціонального економічного аналізу від його логіко-історичних основ, який виразився в послабленні здатності з’ясовувати приховану сутність процесів, яка відрізняється від їх видимих форм. Ця обставина слугувала однією з важливих передумов для сучасної глобальної кризи. В її основі лежить відрив реальних економічних процесів створення вартості від руху її представників (грошей і цінних паперів) у грошово-кредитній та фінансовій сферах. Рух представників вартості у сучасному “мейнстрімі” отожднюється з рухом реальної вартості. Природно, що при такому підході неможливо не тільки зрозуміти глибинні причини кризи, але навіть помітити диспропорції, які вже чітко проявляються, що й сталося у дійсності. Хоча підручники з економікс, мікро- та макроекономіки майже на кожній сторінці використовують поняття “вартість”, все ж ніде не можна знайти її не те що дослідження, але навіть простого визначення – на відміну від більш конкретних похідних понять: “вартість активу”, “вартість нерухомості” та ін. Необхідно повернутися до дослідження реальних відтворювальних процесів на базі теорії вартості, оновленої та адекватної сучасній дійсності, що, у свою чергу, дасть методологічний ключ і до вирішення проблеми оновлення економічних показників (ВВП, людського розвитку, СНР та ін.).

Серед стратегічних завдань, які очікують вирішення, першим в аналізованій книзі названо проблему ролі держави у національному господарстві. Тут доречно навести як авторитетне свідчення уривок з Доповіді ООН “Світовий соціально-економічний огляд. Переоснащення світового розвитку”, виданої у середині 2010 р.: “Головний урок посткомуністичної трансформації безперечно полягає в тому, що державні інститути мають критичну важливість. Ринок без сильної держави призводить до заміни безвідповідальної державної влади на нерегульоване приватне збагачення, яке веде до економічного і соціального занепаду”⁵.

Позиція авторів книги полягає в тому, що “сама дилема – вільний ринок або контроль і участь держави в ньому – має надуманий вигляд. Питання полягає у правильному поєднанні обох засад у розвитку економіки і вжитті заходів щодо наведення порядку в кожній з цих двох сфер” (с. 23). Така позиція заслуговує на повну підтримку. Вона має у своїй основі як поглиблену теоретичну розробку проблеми, так і узагальнення практичного досвіду функціонування держави в сучасних умовах.

До цього слід додати необхідність у створенні механізмів, які б забезпечували формування держави як представника інтересів суспільства в цілому, а не його панівних кланово-олігархічних груп. Це особлива проблема, яка заслуговує на ґрунтовне обговорення. Деякі елементи створення таких механізмів розглянуто у книзі. Зокрема, це стосується добору кадрів у державному апараті, який “повинен відбуватися не за принципом їх лояльності начальству і “осудності”, не за родинною близькістю, дружбою і особистими симпатіями, а за рівнем компетентності, професійними знаннями і трудовим досвідом, сумлінністю, вмінням працювати з людьми, готовністю і здатністю відстоювати суспільні інтереси. Важливо, щоб сходження на верх ієрархічної градації відбувалося шабелю за шаблем, супроводжувалося нагромадженням досвіду і придбанням публічної відомості” (с. 23). Реалізація тільки однієї цієї вимоги могла б істотно поліпшити якість державного управління як у Росії, так і в Україні.

Актуальними для України є викладені у книзі рекомендації щодо збільшення частки інвестицій у ВВП, подолання однобокості галузевої та соціальної структури економіки, зниження частки зовнішньоторговельного обороту у ВВП, відмови від пласкої шкали оподаткування, переходу до справедливого оподаткування приватної нерухомості та транспортних засобів (особливо тих, які у розумінні суспільства належать до категорії кричущої розкоші). Як позитивний приклад автори згадують встановлений американськими законодавцями 90-процентний податок на бонуси керівників компаній, які отримали державну допомогу.

У книзі також розглядаються підходи до інфляції та до боротьби з нею, відмінні від монетаристських. На думку авторів, “інфляція не зводиться до переповнення каналів обігу грошима. Вона викликається зростанням витрат виробництва під впливом різних факторів: підвищення вартості сировини й палива, транспортних тарифів, заробітної плати, подорожчання імпорту тощо. На її розмірах відображаються монопольні змови, інфляційні очікування, ступінь довіри до стійкості економічної системи, податкове навантаження та інші побічні витрати виробників, компенсовані підвищенням цін. Тому боротися з інфляцією треба за всіма лініями та різноманітними методами” (с. 33).

⁵ Див.: World Economic Outlook Supporting Studies IMF. 2000, p. 35.

Інфляція по-різному позначається на становищі різних секторів економіки та верств населення. Дослідження спеціалістів свідчать: ціни на кошик товарів і послуг, які споживаються бідними та середніми за достатком верствами населення, зростали у Росії останнім часом не менш як на 25–30% щороку, тоді як для багатих відповідний показник збігався з офіційно публікованими даними (с. 34). В Україні ситуація мало чим відрізняється від Росії.

Це позначається не тільки на доходах населення, але й на розвитку виробництва. Висока інфляція знижує купівельну спроможність громадян, що, у свою чергу, призводить до скорочення збуту в галузях, які працюють на внутрішній ринок, і, відповідно, до уповільнення зростання і навіть скорочення виробництва. Споживання ж багатих верств населення, орієнтованих на придбання імпортованих товарів, створює ринок для зарубіжних виробників, а не для вітчизняних.

Автори книги рекомендують “стримувати інфляцію не стільки монетаристськими методами, скільки розширенням платоспроможного попиту основної частини суспільства і, відповідно, стимулюванням виробництва та пропозиції вітчизняних товарів і послуг прийнятної якості та за доступними цінами. Недооцінка праці в Росії, порівняно з близькими до нас за рівнем країнами, обмежує платоспроможний попит населення. Так, годинна продуктивність праці, вимірювана ВВП на одну відпрацьовану годину, в Росії приблизно вчетверо поступається перед Італією, а годинна зарплата – майже у 10 разів. Обмеження попиту викликають також труднощі в одержанні кредитів бізнесом, особливо дрібним і середнім, призводять до непомірної дорожнечі кредитних запозичень” (с. 34).

Велике значення у вирішенні завдань протидії інфляції та розвитку виробництва надається створенню сприятливого інвестиційного клімату, що залежить не тільки від економічних факторів, але й від ефективності державного управління, відсутності невинуватених бюрократичних перешкод, політичної стабільності, довіри інвесторів до всієї економічної, правової та податкової системи, стану ділової моралі та ефективності боротьби з корупцією. Підкреслюється роль держави у сприянні інвестиційній діяльності (с. 35).

Запропонований підхід до розуміння інфляційних процесів і контролю над ними заслуговує на найпильнішу увагу. Підходи до інфляції, що панують нині у “мейнстрімі” та у МФО, ґрунтуються на теорії, створеній на базі осмислення закономірностей функціонування достатньо збалансованої економіки, якою була західна економіка останньої третини ХХ ст. Але ситуація змінилась. Економіка перестала бути збалансованою, накопичилися величезні диспропорції, динамізм економічних процесів руйнує можливість ефективного застосування старих моделей, побудованих на не адекватних дійсності уявленнях.

У цьому зв’язку хотілося б ще раз звернути увагу на феномен рефлексивності вартості, грошей і цін, який в умовах фінансизації економіки набирає особливо важливого значення. Вартість створюється у реальному виробництві товарів і наданні послуг. Але щоб стати дійсною вартістю, вона має бути реалізована, перетворена на гроші. Товари і послуги мають бути куплені. Якщо грошей на придбання товару немає, то і створеної вартості немає. Вартість має бути відсвічена у грошах, висвітитися в них, а гроші, у свою чергу, повинні відсвічувати вартість. Ці взаємовідсвічування та взаємопокладеність вартості та грошей реалізовано в механізмі ціни як грошового вираження вартості, або як вартості, вираженої у грошах. У ціні відображено момент ідеальної тотожності реальної вартості та її фор-

мального представлення певною сумою грошей. І хоча в дійсності існують не тільки така тотожність, але й реальні відмінності вартості та грошей, їх протистояння і конфлікт (випуск грошей у кількості, більшій, ніж необхідно для реалізації вартості; випуск товарів, які не знаходять попиту; розпродаж неліквідних товарів за викидними цінами та ін.), все ж саме через цей момент тотожності в економіку проникає фіктивна вартість, яка перетворюється потім на самостійну економічну реальність. Якщо, наприклад, закупівлі сировини внаслідок монополії постійно здійснюються за цінами, значно вищими від її реальної вартості, то частина реально не створеної, фіктивної вартості потрапить в економічний оборот і в подальшому процесі фігуруватиме як реальна вартість, мультиплікуватиметься у фінансовому секторі, вимагатиме для своєї реалізації випуску нових грошей, які з причини обслуговування фіктивно-реального обороту самі набирають фіктивно-реального та віртуального характеру. Без цього нині не можна зрозуміти реальні процеси грошово-кредитного обігу і ціноутворення.

Але з цього напрошуються й інші важливі висновки, що стосуються монетарної політики. Сьогодні її вже не можна здійснювати на основі монетаристської теорії. І поведінка центральних банків провідних країн світу під час криз це яскраво продемонструвала. Правда, тепер це у більшості випадків відображається як дії у надзвичайній ситуації, і передбачається, що в міру її подолання відбудеться повернення до попередньої стратегії монетарної політики. Але це не так. Монетаристська теорія “працює” на підтримання збалансованості в умовах рівноважної економіки або короточасних відхилень від неї. І такі її достоїнства, звичайно ж, треба використовувати. Але сучасна економіка дедалі більше стає принципово нерівноважною, що зумовлено зростаючим динамізмом економічних процесів і потребує адекватного теоретичного осмислення.

Звичайно, нерівноважні концепції не заперечують теорій рівноваги. Останні стають лише моментом ширшого підходу. Навіть просте ходіння людини є постійне порушення і відновлення рівноваги (людина нахиляється вперед і на мить втрачає рівновагу, але в цей час вона виносить ногу вперед і переходить в іншу точку рівноваги, і т. д.). Так само відбувається і з економікою, яка розвивається. Треба вчитися вчасно і в потрібне місце переставляти “ноги економіки”, щоб вона у своєму русі не завалилася. Теорії, що ґрунтуються на рівноважності, допомагають стояти, не падаючи, або підвестись, якщо з якоїсь причини падіння вже відбулось, але вони не описують весь цикл руху вперед.

Підходи до монетарної політики, не заперечуючи монетаристських положень як моментів цілісного бачення, мають бути розширені та поглиблені до розуміння реальних відтворювальних процесів в економіці. Стратегія монетарної політики повинна стати частиною теорії розширеного відтворення на інвестиційно-інноваційній основі. Якщо є, з одного боку, матеріальні та трудові ресурси, а з іншого — реальні потреби в товарах і послугах, які, проте, не забезпечені грошима (в Україні спостерігається саме така ситуація: наприклад, з одного боку, існують величезні матеріальні та трудові ресурси для збільшення виробництва продуктів харчування, а з іншого — значна частина населення погано харчується або навіть не доїдає через недостатні грошові доходи), то завдання полягає у такій організації грошово-фінансових потоків, щоб вони забезпечили не тільки фінансування збільшення виробництва тих чи інших товарів, але й грошові доходи суб'єктів, які мають реальні потреби в цих товарах.

Звичайно, самі по собі ринкові механізми таке завдання у принципі розв'язати не можуть. Вони спираються на існуючу структуру і підтримують тенденції, що склалися, роблячи тим самим багатих ще багатшими, а бідних залишаючи у бідності. Змінити ситуацію може тільки цілеспрямована державна політика, скоординована в усіх своїх складових: промисловій, інвестиційній, фінансовій, бюджетній, грошово-кредитній тощо. Це передбачає наявність відповідних інструментів та інститутів: банків розвитку; механізмів їх рефінансування під низькі процентні ставки для здійснення державних програм; інвестиційно-інноваційних фондів; системи соціального забезпечення верств населення, які не мають реальних можливостей пред'явити ринковий попит на рівні задоволення нормальних потреб; та ін.

Для прикладу можна розглянути ситуацію, що передувала кризі 2009 р. в Україні. Вітчизняні банки динамічно нарощували кредитування споживчого сектора в іноземній валюті для купівлі переважно імпортних товарів за рахунок дешевих зовнішніх позик. Це мало наслідком розрив між реальними відтворювальними пропорціями і структурою грошово-кредитних потоків, підготовляючи кризу. У чому в цій ситуації полягала політика НБУ? Він утримував національну валюту від ревальвації, викупуваючи суми перевищення пропозиції валюти над попитом на неї та нарощуючи тим самим валютні резерви, що є правильним. Водночас НБУ намагався боротися проти інфляції, що провокувалася випуском грошей в обіг за допомогою викупу валюти, шляхом використання дуже слабких інструментів стерилізації грошової маси, що теж є правильним, але малоефективним. Усе це добре вписувалось у панівну концепцію монетарної політики. Але дії для запобігання кризі та для збалансування економіки мали бути зовсім іншими.

По-перше, НБУ повинен був забезпечити доступ банків до національних кредитних ресурсів за ціною, не вищою від ціни зарубіжних запозичень. Зробити це можна через банки розвитку, які не ставлять прибутковість своєю головною метою і працюють разом з іншими банками за урядовими програмами розвитку виробництв, спрямованими на імпортозаміщення за найважливішими групами товарів. Правда, такі банки теж необхідно було створювати. Крім того, слід було обмежити (насамперед, економічними методами, а іноді і їх поєднанням з адміністративними) зарубіжні запозичення під споживче кредитування. Це відразу зменшило б ревальваційний тиск на національну валюту та інфляційний тиск з боку грошової маси, випущеної в обіг у результаті викупу валюти.

По-друге, необхідно було відмовитися від споживчого кредитування в іноземній валюті, оскільки це створює невиправдані валютні ризики і взагалі суперечить економічній логіці. Адже споживачі можуть придбавати товари і послуги тільки за національну грошову одиницю і, як правило, не мають джерел валютних доходів.

По-третє, питання, пов'язані з рівнем інфляції, динамікою обмінного курсу і грошовою масою, слід було вирішувати не на основі формальних монетарних правил, а з урахуванням реального відтворювального процесу та необхідності його коригування відповідно до цілей економічної політики уряду.

Але такий підхід передбачає опору на зовсім іншу концепцію монетарної політики, інше розуміння самостійності та монетарного суверенітету центрального банку, інші його взаємовідносини з урядом. Методологічною основою такого підходу є концепція сумісно-розділеної діяльності та сумісно-розділеної відповідальності центрального банку і уряду за грошово-кредитну політику. У кого ви-

никають сумніви з приводу доцільності такого підходу, той нехай згадає дії центральних банків і урядів розвинутих країн під час кризи і уявить, що було б, якби вони не об'єднали зусилля в рамках своєї відповідальності, а діяли за теоретичними канонами ліберально-монетаристської теорії.

Заслугує на підтримку постановка питання про необхідність нових рішень у співвідношенні виробництва і споживання. “Так зване суспільство масового споживання, що склалося на Заході після Другої світової війни, орієнтувало на *гінер-споживання* (тобто надлишкове споживання, пов'язане із задоволенням штучних, нерідко нав'язаних іззовні, престижних потреб), яке сприяло зростанню державного боргу, бюджетного дефіциту, дефіциту торгового балансу і стало одним із джерел нинішньої кризи” (с. 72). Це сформуло певний стиль життя, який руйнівню діє як на особистість зокрема, так і на суспільство в цілому.

У цьому зв'язку виникає гостра необхідність у формуванні іншого стилю життя, інших споживчих орієнтацій, суспільних норм і пріоритетів. Проте, незважаючи на те, що це питання неодноразово у тій чи іншій формі порушується у книзі, все ж чітких відповідей на нього не простежується. І це не дивно. Адже спосіб життя органічно включено до способу виробництва матеріальних благ і не змінюється легко і швидко за бажанням людей. Це — природничо-історичний процес. Але водночас суспільство не може залишатися пасивним і байдужим до цієї проблематики. Усі природничо-історичні процеси проводяться через діяльність людей. Проблема вже назріла і порушена самою історією. Природа не витримує хижацької експлуатації своїх ресурсів з метою невтримного збільшення споживання, жертвою якого стає і сама людина.

У вирішенні цих проблем особливого значення набувають моральні основи, ідеологічні настанови і культура. У книзі у різних аспектах обговорюється широке коло таких питань. Ми б хотіли підкреслити важливість єдності підходів до відповідної проблематики з боку науки, ідеології, релігії та культури. Звичайно, наука, релігія і мистецтво по-різному відповідають на світоглядні питання, але повинне існувати коло загальнолюдських цінностей, які визнаються і поважаються усіма і дотримання яких вважається загально визнаною нормою. За радянських часів моральний кодекс будівників комунізму у своєму основному змісті збігався з вимогами християнської моралі.

Не вбий, вчиняй щодо інших людей так, як ти б хотів, щоб інші вчиняли щодо тебе, поважай старших, допомагай слабким, турбуйся про своє здоров'я і розвивай свої здібності, уникай надмірностей, не прагни надлишкового багатства, тощо. Такі прості речі, з самого народження і з усіх сторін прищеплювані людині, що формується, стають для неї незаперечною нормою, яку він виконує, не замислюючись. Особливо якщо це ще підкріплюється панівними правилами діяльності та співжиття у суспільстві.

Людину можна виховати так, що вона вбиватиме невірного, легко розлучатиметься із своїм життям у боротьбі з невірними і отримуватиме від цього задоволення. Її можна виховати так, що вона ставитиме інтереси Батьківщини понад усе, а можна так, що вона турбуватиметься тільки про свою шкіру, не дивлячись ні на кого і ні на що. Хлопчиків можна виховати так, щоб вони завжди приділяли знаки уваги дівчатам, поступалися їм місцем у транспорті та ін. А можна дівчат виховати так, що таке ставлення хлопчиків сприйматиметься ними як приниження, як прояв нерівноправності. В одних суспільствах або релігіях допускається

багатоженство, в інших (рідше) – багатомужжя, у третіх – нормою вважається моногамний шлюб, і цієї норми дотримується більшість, у четвертих – офіційно визнається моногамія, а неформальним правилом вважається наявність позашлюбних зв'язків. І все це – суспільні норми. Та кожна з них існує у своєму середовищі, а в іншому середовищі може не тільки не бути нормою, але й вважатись аморальною.

У 90-ті роки ХХ ст. виникли групи людей, для яких фізично усунути свого конкурента у бізнесі – це таке саме завдання, як, наприклад, відсунути предмет, який заважає руху. Питання моралі та моральності тут просто не виникають. Людська психіка і свідомість є дуже пластичними. Це механізми адаптації людини до суспільно-природного середовища. Їх треба навчитися використовувати не для маніпуляцій в інтересах панівних верств населення, а в інтересах розвитку людини і суспільства в цілому.

У цьому контексті особливий інтерес становить, на наш погляд, позиція Патріарха Московського і всієї Русі Кирила. Він пише, що церква не повинна обслуговувати політику влади, але вона і не покликана бути опозицією. “Церква незалежна, вона поза політичною боротьбою, вона обіймає усіх, але вона не байдужа в оцінці політичного процесу і всього того, що у світі відбувається. Вона дає моральний, духовний коментар, а не політичну корективу політичних програм. А як же будувати відносини з державою? Адже існує величезна кількість питань, які треба вирішувати разом з державою. Це питання суспільної моральності, виховання, питання збереження культурної спадщини, сприяння економічному відродженню і багато іншого. Церква повинна вступати у діалог з державою і встановлювати систему співробітництва” (с. 105).

У багатьох аспектах, які стосуються гуманістичної спрямованості суспільного розвитку, позиції науки і церкви збігаються. Вони критично оцінюють сучасний процес радикальної ринкової глобалізації, який “поглиблює у людському суспільстві поділ між успішними і невдахами, применшує цінність багатьох людей, має катастрофічні екологічні наслідки і стає, особливо з огляду на зміни клімату, не сумісним із стійким майбутнім планети” (с. 107). Криза розглядається також і як можливість очищення.

З позицій церкви, “економіка не може бути ефективною, якщо вона не будується на принципах соціальної справедливості та відповідальності. В іншому випадку ні про яку вільну конкуренцію та про законний стабільний прибуток говорити не доводиться” (с. 107). Економічна наука давно обговорює проблему співвідношення економічної ефективності та соціальної справедливості, розв'язуючи її на математичному рівні. А об'єктивний процес розвитку, підвищуючи роль і значення людського фактора в економіці, дедалі більше робить критерій ефективності соціально-економічним.

Визнає церква і необхідність матеріальної заінтересованості. “Звичайно, – пише Патріарх Кирил, – першим і найважливішим мотивом розвитку економіки є матеріальна заінтересованість людини. І Церква не заперечує цей мотив, оскільки в основі його лежить прагнення людини поліпшити умови життя для себе і своєї сім'ї. Але прагнення примножити особистий добробут – це не єдиний мотив, який повинен рухати економічними відносинами. З точки зору православної етики, іншим таким мотивом є прагнення допомогти ближньому, бажання бачити, що результати праці приносять користь не тільки конкретній людині, але

й країні, суспільству, в якому ця людина живе. Якщо один із згаданих мотивів перестає працювати, криза є неминучою. Саме це ми нині і спостерігаємо” (с. 107).

А хіба економісти не повинні будувати теорії у такий спосіб, щоб відображати в них не тільки індивідуальні, приватні, але й колективні, суспільні інтереси? Економічна людина, приватна власність, методологічний індивідуалізм та інші поняття цього ряду – корисні, але дуже невиразні абстракції, не здатні відобразити цілісний механізм функціонування і розвитку суспільства. Абсолютизація цих абстракцій, надання їм панівного статусу послужили обґрунтуванню формування того суспільства, яке нині перебуває у кризовому стані. На зміну цим абстракціям повинні прийти поняття суспільної людини, яка увібрала в себе абстракції економічного, інституціонального, політичного, креативного та інших однобічних відображень форм людського існування; різноманіття форм поєднання у процесі господарювання приватної та суспільної власності; методології сумісно-розділених відносин, яка дозволяє розкрити логіку формування і розвитку людини та суспільства в їх єдності на всіх історичних етапах, знімає протилежності індивідуалізму і холізму, дає ключ до гармонізації суспільних відносин.

До того ж, і в цьому не можна не погодитися з Патріархом, “для переважної більшості жителів Землі заклик до матеріального самообмеження є не зовсім актуальним, для них головне нині – елементарно вижити і заробити собі на хліб. Тим більше не можна змішувати гедонізм з природним бажанням людини жити гідно і забезпечити всім необхідним свою сім’ю” (с. 109). У ментальності народу закладено прагнення до помірному достатку, а не до збагачення за будь-яку ціну.

Повна єдність науки і релігії проявляється і в таких підходах: “Говорячи про духовно-моральні основи і шляхи розвитку науки, освіти і культури, ми повинні чітко і з повною відповідальністю розуміти, що у нашого народу взагалі немає майбутнього, якщо наука і освіта не стануть національними пріоритетами; що у нас немає гідного майбутнього, якщо справжня культура ледве животітиме на фоні розслаблюючої вакханалії маскульту. Світовий досвід показує, що лише ті країни, в яких науці та освіті приділяється належна увага, можуть зберегти свій суверенітет і успішно розвиватися” (с. 133).

Тому вважаємо за необхідне звернути увагу на, здавалося б, окреме, але насправді стратегічне питання взаємозв’язку економічного розвитку, освіти і культури. В Україні (хотілося б думати, що через непорозуміння, а не за злим наміром) з нормативних дисциплін, які вивчаються у ВНЗ, певний час було виключено економічну теорію. Не вивчається вона і в багатьох школах. А тепер уявіть собі спеціаліста з вищою освітою, який ніколи не знайомився з тим, що таке ціна і вартість, як функціонують підприємства, у чому суть заробітної плати і прибутку, звідки в обігу беруться гроші, якою є роль центрального банку і в чому полягає зміст грошово-кредитної політики, як утворюються і використовуються державні фінанси, тощо. Такій людині можна розповідати будь-які економічні казки – вона з самого початку дезорієнтована і не здатна самотійно судити про жодний економічний факт.

Якщо мета такого рішення про вивчення економічної теорії – перетворити громадян України на сліпе знаряддя маніпуляцій, то можна вважати, що її вцілили в “десятку”. Якби хтось спеціально думав над тим, як не дуже помітно, але в перспективі напевно, підточити здатність суспільства до самотійної оцінки дійсності, то кращого способу придумати неможливо. В інших країнах не тільки

повсюдно вивчаються економічні дисципліни, але й існує розгалужена система підвищення економічної грамотності населення, його навчання раціонального використання грошей, облігацій, акцій тощо. Це елемент демократії.

Більша частина життя будь-якої людини (що працює, одержує заробітну плату та інші доходи, щодня здійснює покупки і платежі, зберігає гроші в банку або просто відкладає їх на чергову покупку, тощо) пов'язана з економікою. Тому вона має право і зобов'язана перед собою, своїми близькими і суспільством мати про економіку хоча б елементарні знання і судити про те, що відбувається в економічному житті суспільства, свідомо. Позбавляти її такого права не тільки аморально, але й злочинно. Громадськість уже відреагувала на ситуацію, що виникла. До Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України направлено листа від НАН України і Міжвідомчої ради з економічної теорії з пропозицією виправити такий стан справ. Треба сподіватися на швидке усунення цього непорозуміння.

Значення проблеми неекономічних факторів в економічному розвитку дуже добре можна продемонструвати на обговоренні згаданої Б. М. Кузиком книги Л. Харрісона "Відсталість як стан розуму: випадок Латинської Америки". Хоча з порушених у цій книзі питань існують різні думки про первинність тих чи інших факторів, не можна не відзначити безперечний вплив духовної сфери на економіку. "На нашу думку, – зазначає Б. М. Кузик, – у заголовку цієї книги точно схоплено дещо дуже важливе: стан розуму людини, нації, людства, який розуміється як сукупність духовно-моральних якостей, освіченості та вміння, громадянськості та відповідальності, а разом з тим засвоєних цим розумом традицій, цивілізаційних характеристик і уявлень визначає надзвичайно багато у долі соціуму будь-якого масштабу. В тому числі і його економіки, здатності її до розвитку і процвітання, або, навпаки, – визначеність відставання" (с. 138). Навряд чи хтось стане заперечувати значення цього положення для розуміння того, що сталося з Україною і як треба діяти, щоб змінити ситуацію.

З точки зору застосування до аналізу ситуації в Україні, корисним є розгляд антиномій сучасної суспільної свідомості, який міститься у книзі. Антиномії – як протистояння, взаємовиключення двох основних переважаючих тверджень – завжди виступають ознаками великих суспільних зрушень. Але в Україні антиномії у суспільній свідомості мають й іншу, історичну основу, пов'язану з тривалим процесом розвитку різних частин сучасної України в різних історико-політичних і культурних умовах і контекстах. Але методологічний підхід до розв'язання цих та інших антиномій має бути спільним. "Антиномії суспільної свідомості, – пише Ж. Т. Тощенко, – будучи проявом кризового стану суспільства, вимагають розв'язання. Чи реально подолати численні антиномії, не доводячи суспільство до соціального вибуху? На наш погляд, потрібне одне принципове рішення – відмова від колишньої практики подолання розбіжностей шляхом усунення однієї із сторін, коли в кожному носії іншого і особливо протилежного світогляду бачився ворог, а не опонент, з яким можна обговорювати спірні проблеми, знаходити можливі погоджені рішення. Спосіб розв'язання антиномічності передбачає, що сторони, які протистоять, у жодному випадку не повинні жадати приниження, розправи або знищення суспільної сили, що протистоїть. Тоді стає можливим компроміс, знаходження нової модифікації суспільства, яка матиме іншу якість та інший вимір" (с. 201).

Велику увагу у розглядуваній книзі приділено ЗМІ, які по суті є в сучасному суспільстві "четвертою владою". Слід погодитись із твердженнями авторів про те,

що в даний час ЗМІ не несуть абсолютно ніякої відповідальності за психологічний і виховний вплив на громадян, за формування духовно-моральної атмосфери у суспільстві та розвиток вітчизняної культури в цілому (с. 231); що реклама стає ідеологією споживання, своєрідним інститутом соціалізації, який проектує та формує потрібну їй людину – “людину, що споживає” (с. 249); що культурна деградація населення, що так чітко фіксується спеціалістами на матеріалі високого мистецтва, стає справжньою катастрофою для економіки країни (с. 254).

Не маючи можливості ґрунтовніше проаналізувати цікавий матеріал, поданий у цій частині книги, наведемо лише рекомендації, сформульовані О. С. Запесоцьким – ректором і завідуючим кафедрою Санкт-Петербурзького гуманітарного університету. На наш погляд, ці рекомендації мають достатньо радикальний характер, не з усім у них можна погодитись (особливо враховуючи сучасний стан держави), але вони можуть слугувати хорошим приводом для назрілого обговорення шляхів реформування системи масової інформації не тільки у Росії, але й в Україні.

1. Державі доцільно на тривалий період повернутися до прямого регулювання ідейно-моральних і художніх аспектів діяльності ЗМІ, взяти на себе відповідальність за це, внівши істотні зміни до чинного законодавства.

2. В міру вдосконалення відносин у рамках суспільно-економічної формації, що складається сьогодні, держава та інститути громадянського суспільства, що зміцнюються, повинні створювати нову систему управління ЗМІ.

3. Комерційна і змістова сторони діяльності ЗМІ мають бути повністю розділені та ізольовані законодавчо і фактично.

4. Держава зобов'язана вдосконалювати законодавство і особливо правозастосування, добитися реальної відповідальності ЗМІ за достовірність розповсюджуваної ними інформації.

5. Доцільно ввести цензуру як державно-громадський інститут контролю за змістовою стороною діяльності ЗМІ.

6. Необхідно вжити державних заходів щодо зміцнення журналістського корпусу країни, маючи на увазі посилення професійної підготовки кадрів (включаючи етичний компонент), створення професійної спілки журналістів, здатної забезпечити корпоративне дотримання високих професійних та етичних стандартів, усунення із сфери ЗМІ персон, які мають причетність до корупції і до зв'язків з криміналом, аж до “заборони на професію”.

7. Корисними є створення і проведення постійно діючого державного моніторингу сфери ЗМІ – наукових досліджень їх впливу на різні групи населення та культуру Росії в цілому.

8. Держава повинна відмовитися від настанови на психологічне маніпулювання населенням, яка реалізується федеральним телебаченням.

9. Мають бути розроблені та впроваджені стандарти регулювання рекламного впливу на населення, а також докорінно змінений характер комерційних взаємовідносин виробників.

10. Слід мати на увазі, що створення окремих “нішових” каналів позитивної спрямованості (таких, як “Культура”, “Наука”, “Освіта”, “Просвіта”, дитяче мовлення тощо) у принципі не здатне змінити ситуацію в умовах деструктивного впливу домінуючих телеканалів (с. 257–258).

Істотне значення для України мають і обговорювані у книзі проблеми співвідношення демократії та соціально-економічного прогресу. Сучасна еконо-

міка, що ґрунтується на знаннях і результатах інновацій, — зазначає академік О. Т. Богомолів, — вимагає демократичної перебудови. Вона потребує вільних, освічених і незалежних у мисленні особистостей. Глобалізація стимулює поширення демократії, оскільки інформація і знання дуже швидко стають загальносвітовим надбанням. Приклади успішного функціонування демократії набирають великої притягальної сили для прогресивної громадськості і навіть правлячих кіл у різних країнах світу. Дедалі більше накопичується приводів і фактів на користь того, що ефективна демократія, яка втілює в життя свої основоположні принципи, може бути серйозним фактором економічного зростання і підвищення національної конкурентоспроможності (с. 297–298).

Проте при низькому матеріальному і культурному рівні населення, при спадку вікової несвободи спроби прискореного переходу до демократичного устрою західноєвропейського або американського типу можуть принести протилежні результати. Неосвіченими і забитими життєвими тяготами людьми маніпулювати легко. В таких умовах свобода і гласність можуть обернутися торжеством безправ'я і демагогії, розгулом криміналу і самоуправства. Вони здатні розчистити шлях нагору для кар'єристів і пройдисвітів. Тому утвердження демократії в незрілому суспільстві не може не бути поетапним і достатньо тривалим процесом. В ім'я підтримання стабільності та порядку у суспільстві, в інтересах підготовки і поступового визрівання справжньої демократії свобода волевиявлення і вибору, гласність і свобода слова можуть зазнавати контролю та обмеження з боку панівних верхів. Але це може робитися верхами і з корисливою метою максимально довгого утримання влади і уникнення відповідальності за зловживання нею (с. 299).

У цих умовах цілком закономірно виникає думка про необхідність пошуку альтернативної моделі демократії, яка б відповідала сучасній ситуації (с. 302). На наш погляд, така модель може бути результатом тільки зустрічного руху громадянського суспільства і влади. І бажано, щоб це був процес добровільний і усвідомлений, а не вимушений обставинами, що виходять з-під контролю. Цікаві щодо цього зміни відбуваються останнім часом у Росії. Вони потребують осмислення стосовно до ситуації в Україні.

З питаннями демократії органічно пов'язана проблема вибору моделі соціальної держави. Досвід європейських держав показує наявність у них таких спільних рис, як існування великого середнього класу з відносно високим рівнем життя; відсутність крайньої диференціації доходів різних верств населення; державні соціальні гарантії для населення (безплатні медична допомога і освіта, надання мало-забезпеченим соціального житла, гідні пенсії та ін.); значна роль держави у перерозподілі доходів; практика державно-приватного партнерства; форми демократичного устрою та громадянського суспільства, що виправдали себе.

З урахуванням досвіду європейських держав академік О. Т. Богомолів говорить про необхідність для Росії у розв'язанні таких завдань:

- збереження соціальних завоювань минулого і важливої регулюючої ролі держави у виправленні провалів ринкової економіки;
- недопущення безпрецедентної безодні між бідними і багатими, масових злиднів і високого безробіття, забезпечення гідного рівня середньої заробітної плати;
- створення кожному рівних можливостей (незалежно від добробуту, релігії, національності та місця проживання) для реалізації своїх здібностей, здобуття освіти і забезпечення власною працею гідного рівня життя;

– активізація ролі держави в дотриманні інтересів усього суспільства, у формуванні соціально справедливої політики доходів, у наданні основних соціальних гарантій усьому населенню, у розвитку науки, культури, охорони здоров'я і освіти, в охороні навколишнього природного середовища, у підтримці інновацій та технічного прогресу, у боротьбі із злочинністю і в підтриманні необхідного морального клімату у країні;

– забезпечення демократичних процедур прийняття найважливіших державних рішень, чесне інформування суспільства про стан справ у країні, підтримка інститутів громадянського суспільства, гарантування незалежності ЗМІ та демократичний контроль за їх діяльністю (с. 313).

На нашу думку, усі ці завдання є актуальними і для України.

Великий інтерес у цьому контексті становлять положення статті Л. І. Кондрашової “Яка демократія потрібна Китаю?”. Насамперед, звертають на себе увагу і заслуговують на підтримку позиція неприйняття глобалістського демократичного проекту і методологічний підхід до розгляду демократії в різних іпостасях: як типу політичного устрою, як процедури формування і зміни еліт, як інструменту формування громадянського суспільства і як певної світоглядної настанови. “Згідно з цією логікою, – пише Л. І. Кондрашова, – широкий діапазон демократичних вимог та їх суб’єктивістські трактування не дозволяють встановити єдиний “демократичний стандарт”, необхідний для зарахування тієї чи іншої країни до “демократичної конгрегації”. Звідси напрашується висновок про різноманіття демократичних облич різних країн і закономірну еволюцію критеріїв демократичності. Життя переконує у хибності механічного перенесення західних установ в умови інших країн і бездумної імітації поняттєвих моделей, які добре зарекомендували себе стосовно до західних політичних реалій” (с. 317).

Порівняльний аналіз показує історичність категорії “демократія”, зміст якої змінюється у різні епохи. І нинішня “еталонна демократія” у майбутньому може сильно змінитися під впливом процесів економічної інтеграції, підвищення середнього рівня освіти, впровадження нових засобів електронної комунікації та інших причин. Дедалі більшого визнання набувають ідеї специфічної еволюції окремих суспільств, погодження економічних, соціальних і політичних реформ (с. 317).

Дуже критичними, але цілком обґрунтованими є висновки щодо реального змісту сучасної демократії: “Наростаюче “розчарування демократією” можна пояснити також тим, що пряма демократія у великих співтовариствах технічно неможлива, а “представницька демократія” на очах вироджується у систему лобювання інтересів могутніх економічних груп, які конкурують одна з одною. При сучасному розвитку засобів масової інформації політтехнологи успішно маніпулюють громадською думкою і легко симулюють демократичні порядки. Техніка управління суспільством дедалі більше зближується з технікою маркетингу. Мало того що вибори не дозволяють виділити найбільш гідних кандидатів до влади, вони до того ж не здатні забезпечити контроль над владою з боку народу” (с. 322).

Становлять інтерес думки автора статті про зв’язок ідеалів демократії в китайській політичній культурі з конфуціанським принципом етичного управління, ідеями “природного управління” і самоврядування (с. 320). Хотілося б звернути увагу і на такий китайський дуже демократичний досвід у сфері бюрократії. Протягом багатьох століть у Китаї діяв порядок комплектації бюрократичних структур за допомогою системи екзаменів, які дозволяли виявляти ерудицію пре-

тендентів на посади та їхню готовність до виконання управлінських зобов'язань. “Уже у I столітті до н. е. у Китаї було засновано вищу школу “*тайсюе*”, яка стала прообразом університету, а до VII століття, коли розгорнулося насадження системи імператорських екзаменів, було по всій країні створено мережу класичних навчальних закладів. З числа тих, хто успішно витримав екзамени, в яких міг формально брати участь кожний бажаючий, йшло формування бюрократів різних рівнів. Такої формальної рівності можливостей при входженні в управлінську еліту Європа ніколи не знала” (с. 321).

Не завадило б перейняти такий досвід Китаю і Україні, де внаслідок багатозразових змін влади, що супроводжувалися, на відміну від розвинутих демократій, не тільки зміною політичних фігур, але й глибокою чисткою апарату за принципом “привести свого”, катастрофічно знизився професіоналізм у роботі, що завдало непоправної шкоди розвитку суспільства. Нині досить часто доводиться мати справу з документами, що вийшли з “надр” міністерств і свідчать про те, що їх автори не тільки не володіють елементарною культурою, не знають суті справи, але й видають обов'язкові для виконання розпорядження, зовсім позбавлені усілякого здорового глузду. Прикладів тому безліч. Для України створення ефективної системи добору кадрів для державної служби та їх професійного зростання, забезпечення якісної роботи державного апарату стають нині питанням життя або смерті держави. На жаль, це не єдине таке питання.

Величезне значення для України має перехід на інноваційний шлях розвитку. Цю проблематику теж досить ґрунтовно висвітлено у книзі. Ми звернемо увагу тільки на положення, що пов'язують антикризову стратегію з макроекономічною політикою і пріоритетами довгострокового техніко-економічного розвитку. Саме такого зв'язку особливо не вистачає Україні. На думку академіка С. Ю. Глазьева, антикризова стратегія повинна передбачати: створення системи стратегічного планування, здатної виявляти перспективні напрями економічного зростання, а також націлювати діяльність державних інститутів розвитку на їх реалізацію; формування каналів фінансування проєктів створення і розвитку виробничо-технологічних комплексів нового технологічного укладу і сфер споживання їх продукції; налагодження макроекономічної політики на забезпечення сприятливих умов для інноваційної діяльності (с. 588).

Хотілося б звернути увагу і на таке надзвичайно важливе для України питання, як формування еліти. У книзі ця проблема порушується у ряді статей і розглядається з різних позицій. Слід погодитися з Р. Х. Симоняном у тому, що не можна всю правлячу верству відносити до еліти – необхідно розрізняти еліту і номенклатуру. У перекладі з французької еліта (*elite*) означає найкращу, добірну частину якогось живого або рослинного угруповання. У свою чергу, номенклатура (від латинської *nomenclature*) означає розпис імен, усього лише коло посадових осіб, призначення і затвердження яких належать до компетенції якогось вищестоящего органу. Багато дослідників поділяють точку зору, відповідно до якої те, що у багатьох публікаціях фігурує під назвою “еліта”, по суті є відомчо-ієрархічною номенклатурою плюс аморфною у соціальному плані інтелігенцією (с. 738, 741).

“Еліта в істинному розумінні, – підкреслює Р. Х. Симонян, – творча, наукова, політична – найцінніша складова суспільства. Як серцевина живого соціального організму, вона концентрує в собі найкращі його якості. Її роль у збереженні та розвитку культурної спадщини нації, у виживанні та процвітанні нічим не може

бути замінена. *Еліта являє собою сукупність людей – носіїв людських якостей, найважливіших для збереження і розвитку соціуму*” (с. 747). Без еліти суспільство не може стати цивілізованим, забезпечити науково-технічний, соціально-економічний і духовний прогрес.

Те, що сказано негативного про ситуацію з елітою у Росії, повністю стосується і України. Але є один дуже важливий момент, який істотно відрізняє Росію і Україну. У Росії протягом століть сформовано соціальну верству, для якої служіння суспільним інтересам, Батьківщині, державі – не порожній звук, а глибоко вкорінена традиція. Нині цю верству розмито, але вона не зникла.

Україна довгий час не мала своєї державності, а найкращі представники її суспільства інтегрувалися в еліту СРСР або російської держави. Тому в нашій країні не сформувалися ні стійкі традиції, ні інститути служіння суспільству і державі.

Істотною характеристикою еліти є відповідальність за стан суспільства, а це – категорія “нравственная” (с. 739). “Нравственность”, на відміну від моральності, пов’язує людину з реально всезагальним (державою, громадянським суспільством). У Гегеля моральність і “нравственность” – різні категорії, яким у “Філософії духу” присвячено окремі розділи. Моральність розкривається через умисел, намір і благо, добро і зло, а “нравственность” – через сім’ю, громадянське суспільство і державу⁶.

В українській мові поняття “нравственности”, відмінного від моральності, не існує. І “нравственность”, і моральність українською мовою перекладаються одним терміном “моральність”. І це не випадково. Українці не мають історичної традиції безпосереднього ставлення людини до найвищої форми реально всезагального як до своєї власної дійсності, що втілюється в державі, та й громадянське суспільство у нашій країні перебуває у стадії становлення. Там, де ці традиції є, є і сильна держава, і “нравственность” як особливе поняття, відмінне від моральності, і еліта. Це є і в німецькій, і в російській мовах, але цього немає в українській. І німці, і росіяни мають сильну державу, а Україна – не має.

Україна має швидко стоншувану верству науково-технічної еліти, людей, готових служити науці, істині як всезагальному благу і тим самим суспільству. Але вона не має такої якості політичної, управлінської еліти. З огляду на сказане, для України цілеспрямоване формування еліти в усіх її складових є завданням виживання і розвитку суспільства та держави. Простіше кажучи, завдання полягає в тому, щоб відбирати найздібніших людей, давати їм освіту і цілеспрямоване виховання, створювати можливості для їх реалізації в Україні.

Крім загального завдання удосконалення системи освіти і виховання, що вирішується дуже складно і довго (десятиріччями), можна запропонувати і більш швидкі способи проходження нашого суспільства у напрямі формування еліти. Наприклад, в економічній сфері можна було б з усієї України відбирати 30–50 осіб після першого року навчання у магістратурі (при дворічному навчанні у ній, на яке збирається переходити Україна) і направляти їх на другий рік до магістратури Інституту економіки та прогнозування НАН України. Там би з ними могли працювати найкращі спеціалісти як цього інституту, так і інших залучених до відповідного процесу наукових структур (ВНЗ, дослідницьких центрів тощо), які не тільки володіють теоретичними знаннями, але й тісно пов’язані з практикою управління економікою. Після цього з випускниками доцільно було б укладати

⁶ Див.: Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. М., “Мысль”, 1977, с. 334–381.

договори і направляти їх на магістерські та докторські (Phd) програми у провідних зарубіжних ВНЗ. Наступними етапами після повернення учасників таких програм, відповідно до укладених договорів, були б надання їм робочих місць у державних структурах, забезпечення гідної оплати праці, відстежування їх проходження, без припинення цілеспрямованої роботи з формування з них високопрофесійних, моральних і відповідальних спеціалістів – громадян нашого суспільства.

Разом із знаннями ці люди імпортували б до України і певні норми поведінки, управлінські навички. Як правило, норма, що нав'язується іззовні у наказовому порядку, у суспільстві не приживається, стаючи чужим інститутом. У запропонованому варіанті цивілізовані норми приходили б разом з їх носіями, вони б вплітались у реальне життя органічно, хоча й небезконфліктно. Це був би також вклад у подолання корупції в Україні. Проте цим треба займатися цілеспрямовано і наполегливо.

Усі країни, які в останні десятиріччя вирвалися до числа розвинутих, використовували подібний досвід. Казахстан щороку посилає 2–3 тис. студентів для навчання за кордоном. У державному апараті цієї країни працюють багато молодих, креативних, висококваліфікованих спеціалістів, які володіють іноземними мовами. Таким самим шляхом йдуть і багато інших постсоціалістичних країн. Україна теж останнім часом зробила певні, але дуже несміливі, кроки у цьому напрямі.

Є, правда, досвід Києво-Могилянської академії. Значна частина випускників її магістратури далі навчались у США. Цей досвід треба використовувати. Але тут криються і недоліки. Випускники цього ВНЗ добре знають англійську і математичні методи в економіці, але погано знають українські реалії та реальну економіку взагалі, яка є дуже далекою від того, що викладається у курсах мікро- і макроекономіки, які, як нещодавно виявилось, через свою відірваність від життя не задовольняють і американських студентів. Крім того, цей процес значною мірою фінансувався американською стороною і здійснювався під її контролем. Природно, що американська сторона турбувалася про виховання друзів США і розвиток, насамперед, зв'язки США – Україна. І в цьому вона добилася успіхів, що, звичайно, заслуговує на позитивну оцінку – і щодо підготовки спеціалістів, і щодо розвитку українсько-американських відносин. Але погано, що, крім цього, в Україні для виховання національної еліти (у тому числі шляхом підготовки спеціалістів за кордоном) державою майже нічого не робилось. Як наслідок, вийшов дещо односторонній підхід. Тепер необхідно об'єднати зусилля держави і громадян у розв'язанні проблеми цілеспрямованого формування еліти українського суспільства.

У розглядуваній книзі подано також аналіз багатьох інших проблем взаємодії економічних і неекономічних факторів, які стосуються духовно-моральних основ суспільного розвитку, суспільно-політичного устрою, інтелектуального, науково-технічного і демографічного потенціалів, ролі еліти у суспільстві. У цьому аналізі можна знайти ще багато цікавого і важливого як для читачів, які стежать за розвитком економічної та соціогуманітарної думки, так і для спеціалістів, зайнятих вирішенням наукових проблем або практичних завдань удосконалення різних сторін життя нашого суспільства.

Стаття надійшла до редакції 30 січня 2012 р.